

УДК 394: 911.37(477.41/.42–191.2) “185/195”

**СОЦІАЛЬНИЙ ЗМІСТ МАЛОДВІРНИХ ПОСЕЛЕНЬ НА
ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННИХ ПОВІТІВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У
КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.****Григорій РАЧКОВСЬКИЙ**Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології

Проаналізовано соціальні типи, динаміку розвитку і кількісні зміни числа поселень на території південної історико-етнографічної Волині. Виявлено, що в останній чверті ХІХ ст. село було основним типом сільського поселення, а на початку ХХ ст. місцеві мешканці почали активно переселятися з багатодвірних населених пунктів на нові малодвірні – хутори. Зупинився цей процес у роки радянської влади через колективізацію та усупільнення земельних ресурсів.

Ключові слова: етнологія, Волинь, поселення, село, хутір, ферма, урочище.

Поселення є одним з важливих об'єктів дослідження етнографів. Сучасна етнологічна наука використовує декілька типологій поселень: соціальну, за конфігурацією і формою забудови, топографічну, історичну, за кількістю дворів або мешканців та ін.¹ Розвиток типів сільських поселень зумовлювало багато факторів. Серед них наважливішу роль відігравали географічне середовище, історичні умови і соціально-економічні чинники. Вплив кожного з цих факторів на розвиток типів поселень на різних стадіях історичного розвитку був неоднаковим, проте вони завжди взаємодіяли. Політичні фактори в різні історичні періоди мали найбільший вплив на соціальний характер поселень, тому автор розглядає насамперед соціальні типи поселень, динаміку їх розвитку і кількісні зміни у співвідношенні типів.

Основними соціальними типами малодвірних поселень, що історично склалися на території Волині, як і скрізь в Україні, були присілок, виселок, хутір. Поряд з ними серед малодвірних поселень побутували також ферми, урочища, лісничівки. Правда, часто малодвірні поселення, відмінні соціально-економічно за своїм походженням, іменувалися однаково, і навпаки, поселення одного і того ж типу називалися по-різному. Дуже поширеним типом поселення був “хутір” – сільське, часто однодвірне поселення, яке містилося за межами села². Ведення господарства на хуторі базувалося, як правило, на земельній ділянці суцільного масиву. Тут же була розташована і садиба.

У різний час кількість поселень різних соціальних типів не була стала. Відповідно змінювалася частка кожного типу поселення в межах загальної кількості населених пунктів. Синхронно зі зростанням чисельності населення і розвитком продуктивних сил відбувалися значні зміни в мережі поселень різних типів. Процес зростання числа поселень продовжувався тут і пізніше, набувши найбільших темпів в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст.

До причин виникнення хуторів на Волині дослідники зараховували збільшення кількості господарств і зменшення у зв'язку з цим придатних для утворення нових садиб у поселеннях ділянок землі. Вказувалося також на те, що місцеві селяни до деякої міри переймали досвід німецьких і чеських колоністів, які розташовували свої садиби і житла посеред власного масиву орної землі³. Однак, практика колоністів мала лише стимулювальне значення. Насправді ж господарства хутірського типу, які називали “дворищами”, були відомі на Волині вже у XIII–XVI ст.⁴, а в XIX ст. окремі хутори місцевих селян існували задовго до початку масової чеської та німецької колонізації на території Волині. Треба також пам'ятати, що утворення колоністами малодвірних поселень хутірського типу зумовили також місцеві обставини. Зокрема, колоністи-чужоземці купували суцільні ділянки з державного земельного масиву, який особливо збільшився після польського повстання 1863 р. Суцільна ділянка землі, яку вони набували, майже неминуче передбачала створення саме хутірського господарства. Процес витіснення феодальної системи землеволодіння та землекористування капіталістичною вплинув на територіальне перегрупування трудових ресурсів у сільській місцевості, що, своєю чергою, позначилося на мережі сільських поселень, зокрема хуторів. Згідно з відомостями сучасників у середині XIX ст. на території Волині було 78 хуторів⁵, а за матеріалами початку XX ст. їх кількість зросла тут до 2 603 одиниць⁶.

Перевагами хутірського господарювання вважали більшу протипожежну безпеку садиби, швидше пристосування господарства до мінливих умов ринку, економнішу організацію праці, оскільки не витрачався час на переїзд для обробітку землі по розкиданих частинах угідь, на перехід до нових систем хліборобства тощо⁷. Недоліками хутірної системи вважалася відірваність цих поселень від основних культурно-освітніх осередків та побутових інфраструктур, які були у селах.

Отже, “урочища”, “хутори”, “ферми”, іноді волинські “фільварки” як типи сільських поселень особливо чітких відмінних соціальних ознак не мали. Тому самого означення типу не завжди достатньо для того, щоб судити про їх справжній статус.

На тлі не досить чіткого означення малодвірних поселень виразну тенденцію до постійного збільшення як абсолютної їх кількості, так і відносної їх частки впродовж усього досліджуваного періоду мали лише хутори.

Ще у XVIII ст. у Волинському краї склався тип селянської громади, для якого було притаманне особисте (подвірне) володіння орними землями і значною частиною інших угідь. На початку XX ст. общинне землеволодіння на Правобережжі України охоплювало лише 14 % усіх угідь селянських громад. На 1905 р. відомо, що на Волині лише 1,8 % селян вели своє господарство на землі, яка належала громадам⁸. Незначна частка общинного землеволодіння не становила великої перепони, щоб перенести селянські садиби на відокремлені

земельні ділянки. На зламі XIX–XX ст. цей процес ще не ініціювала держава, він проходив стихійно, з власного бажання селян, часто всупереч місцевій адміністрації. Вже наприкінці XIX ст. деякі селяни Волині при першій же нагоді через обмін земельними ділянками та купівлю нових у місцях, обраних для хутора, зводять свої землі в суцільні масиви та ліквідовують черезсмужжя.

Початок досить активному створенню нових малодвірних поселень, переселенням на хутори цілих сільських громад було покладено в 1888 р., коли на хутори вийшли всі господарства сіл Зубринка та Сколобів Житомирського повіту⁹. В 1883 р. в Російській імперії заснували Селянський поземельний банк, який узяв на себе посередницькі функції у здійсненні селянами операцій продажу, обміну та купівлі земельних ділянок, а також купівлі землі в поміщиків. Однак, як підприємницька структура, зазначений банк ставив високі вимоги до покупців землі, кожного разу оцінював економічну спроможність одержувачів позики. Банк керувався правилом: “Кожен, хто бажає стати власником ділянки, повинен заплатити справжню вартість землі”¹⁰.

Завдяки селянській ініціативі та посередництву Селянського поземельного банку на Волині ще до початку столипінської аграрної реформи вже нараховувалося 10 897 господарств, які зосереджувалися на хуторах¹¹. Проте науковці досліджуваного періоду звернули увагу на значні труднощі для встановлення кількості хуторів, яка постійно змінювалася, а також на те, що багато тогочасних хутірних господарств були складовими сіл¹².

Наступним етапом прискореного виділення господарств із сільської громади та виникнення нових поселень, стала аграрна реформа Петра Столипіна. Основним законодавчим актом, за яким проводилася реформа, був указ від 9 листопада 1906 р. “Про доповнення деяких постанов, діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування”. За цим указом, кожний селянин міг закріпити свій земельний наділ у приватну власність, вийти з наділом на хутір чи відруб або ж його продати. Після схвалення Державною думою і Державною радою засад відповідного указу, 14 червня 1910 р. його затвердив цар Микола II, що надало цьому документу статус закону.

Основними установами, які впроваджували аграрну реформу в життя, були губернська та повітові землевпорядні комісії. У Заславському, Острозькому, Рівенському, Крем’янецькому повітах їх сформували вже в 1906 р.¹³, а в усіх інших повітах Волинської губернії – у 1907 р.¹⁴ Відповідні землевпорядні комісії мали поділити землі на хутори і відруби та координувати операції з купівлі й продажу землі. На початковому етапі в роботі повітових землевпорядних комісій виникли значні труднощі. Зокрема, постанови цих комісій підлягали затвердженню такими державними установами як Селянський поземельний банк, Головне управління землевпорядкування і хліборобства та деякими іншими; в іншому випадку вони не були чинними. Значні недоліки спостерігалися в роботі самого Селянського банку, зокрема щодо встановлення вартості поміщицьких маєтків

і землі, які передавалися у власність селян. У 1905 р. на хуторі Злочівські Ниви Дубенського повіту селяни купували землю за посередництва банку по 150 рублів за одну десятину¹⁵, а вже у 1908 р. селяни, які заснували хутір при селі Пірятин того ж повіту, платили за десятину землі 250 рублів¹⁶. Подібне свавілля Селянського банку відволікало повітові землевпорядні комісії від виконання основних їх функцій – організації виходу селян на хутори, впорядкування селянського землекористування, формування нових малодвірних поселень¹⁷. Наявність великого резерву поміщицьких земель у Волинській губернії дозволяла царському урядові експериментувати з творенням хуторів, підтримкою нових форм господарювання на селі. На початку ХХ ст. тут переселилися на хутори селяни 72 сільських громад¹⁸.

З метою агітації селян переселятися на хутори 25 квітня 1908 р. Головне управління землевпорядкування і хліборобства видало циркуляр № 15 “Про організацію показових хутірних господарств”. У циркулярі зазначалося, що “не можна обмежитися тільки землевпорядними заходами, необхідно наочним прикладом переконувати селянина в можливості і вигідності зміни застарілої форми господарювання, а також надати йому допомогу як порадою, так і грошми”¹⁹. Перед повітовими землевпорядними комісіями циркуляр поставив завдання обстежити хутірні господарства для виявлення хуторів, які відповідали б вимогам показового господарства. Ці вимоги були такі: господарство мало вестися силами середнього селянського двору на земельній ділянці, площа якої була звичайною для даної місцевості, не користуватися значними державними субсидіями, які б різко вирізняли це господарство з-поміж інших, тим самим позбавляли б його показового значення для селян; обов’язковими мали бути у наявності плани сівозміни та введення так званого “кормового клину”²⁰. Остання вимога, за приписами комісії, повинна була посідати чільне місце в показових ознаках господарства. На виконання вимог циркуляру Волинська губерньська землевпорядкувальна комісія ухвалила створити в усіх повітах показові селянські господарства²¹. Влітку 1908 р. у Волинській губернії обстежили 324 хутірні господарства, з них 54 хутори були визнані такими, що відповідають вимогам циркуляру²². Зокрема, у Дубенському повіті таких виявилось 29 хуторів, у Володимир-Волинському повіті – 9²³. Згодом у Дубенському повіті відібрали ще 15 селянських господарств, які, за згодою власників, мали набути статусу показових²⁴. Зокрема, це були господарства Андрія Гаврилюка на хуторі Коцюбники, Якіма Пашука на хуторі Пашиха, Йосипа Бачовського в урочищі Жорнів, Йосипа Кудрна в урочищі Боцянівка, Володимира Волянюка на хуторі Діброва²⁵ та ін. У Крем’янецькому повіті в 1908 р. були 24 хутори, але жодний із них не відповідав вимогам, що ставилися до показового господарства²⁶. Оскільки на Волині малодвірні поселення з фермерською формою веденням господарства почали виникати вже у 80–90-х роках ХХ ст., то до початку столипінської аграрної реформи кожне з них набуло певного досвіду, який уряд намагався використати.

Зокрема, з початком столипінської реформи він посилав у Волинську губернію селянські делегації з інших російських губерній. Першою у край прибула делегація селян із Подільської губернії – вже весною 1907 р. Згодом Волинь відвідали делегації селян із Катеринославської, Орловської, Пензенської, Воронежської та інших губерній Російської імперії²⁷. Подорожі селян різних губерній по Волині продовжувалися і в наступні роки. Так, у 1914 р. тут організували екскурсії для селян Полтавської губернії: одна їх група подорожувала 10–18 червня, інша – 14–22 червня. Мандрівка полтавських селян пролягала по сільських поселеннях за маршрутом Житомир – Дубно – Вовковиї – Луцьк – Переспа²⁸.

В умовах столипінської реформи Селянський банк для купівлі землі під хутір надавав позику в розмірі 100 % її вартості. Проте у зв'язку з високими цінами на землю та значним відсотком за позику, який він встановив, для переважної більшості селянських господарств, особливо для середняцьких і бідняцьких, банківський кредит був малодоступний. Варто зауважити, що на початку ХХ ст. заможні селянські господарства становили лише 22,4 %; 50,5 % господарств належали до середняцьких, решта – до бідняцьких²⁹. Перешкодою для масового виходу селян на хутори, крім дорогого кредиту, була також недостатня кількість будівельного матеріалу³⁰, з якого зводили житло і господарські споруди. І все ж, у західній частині Волинської губернії селяни переселялися на хутори найінтенсивніше³¹. Хоч і тут були волості, в яких цей процес був дуже млявий, як, наприклад, у Млинівській волості Дубенського повіту, де в 1908 р. не заснували жодного нового хутора³². У Крем'янецькому повіті виникнення нових малодвірних поселень стримували географічні умови, зокрема низький рівень ґрунтових вод, властивий для Волинсько-Подільської височини. До 1908 р. тут нараховувалися лише 24 хутори³³. Впродовж 1908 р. у цьому ж повіті на хутір не переселилося жодне господарство, тимчасом як у сусідніх Дубенському та Володимир-Волинському повітах тоді перебралися на хутори відповідно 245 та 244 селянських господарства³⁴. І все ж, до 1910 р. у Крем'янецькому повіті вже виникло 171 хуторів і урочищ, у Дубенському повіті – 165 (зокрема, й у згаданій вище Млинівській волості виникло 6 хуторів і 7 урочищ), у Володимирському повіті кількість хуторів як окремих поселень збільшилася до 160 одиниць³⁵. При майже тотожності хуторів і урочищ як соціально-економічного різновиду поселень, за формальним означенням, у повітах існувало різне співвідношення їх кількості. У Крем'янецькому повіті кількість хуторів і урочищ була однаковою: відповідно 86 і 85 одиниць, у сусідньому Дубенському повіті урочищ було на третину більше, ніж хуторів – відповідно 99 і 66 одиниць. У Володимирському повіті кількість хуторів переважала кількість урочищ у декілька разів – відповідно 134 і 26 одиниць.

Серед усіх хуторів і урочищ Володимир-Волинського, Дубенського та Крем'янецького повітів Волинської губернії переважали поселення, які об'єднували до 5 дворів кожне – 69 % (342 одиниці зі 499); 6–10 дворів

нараховувалося в 75 поселеннях (15 %), 11–20 дворів – у 46 (9 %), понад 20 дворів – у 23 поселеннях (4,6 %).

У Крем'янецькому повіті частка хуторів, які об'єднували до 5 дворів кожний, була найбільшою і становила 74 % від загальної їх кількості (127 одиниць зі 171). У цьому ж повіті переважали хутори, які виникли під час столипінської аграрної реформи і ще не встигли розвинутися. В інших досліджених повітах Волинської губернії хутори, які виникли до столипінської аграрної реформи, розвивалися у багатодвірніші. Наприклад, хутір Гуцмани Теслугівської волости Дубенського повіту наприкінці XIX ст. нараховував 3 двори³⁶, а в 1910 р. – 6 дворів³⁷; хутір Лагани Крупецької волости ще наприкінці першого десятиліття XX ст. об'єднував чотири господарства, а перед початком Першої світової війни – 9 дворів, де жили 62 мешканці³⁸; хутір Озерки Бранської волости Володимирського повіту наприкінці XIX ст. нараховував 7 дворів, а на початку XX ст. – вже 20.

Часто нові хутори виникали не лише після виїзду окремих селянських господарств із села, але й шляхом розселення по хуторах цілих сіл. Так зникло с. Горичів Микулицької волости Володимирського повіту, яке об'єднувало 46 дворів, з яких всі розселилися по хуторах³⁹. У 1913 р. на хутори переселилися всі 78 господарств с. Дуліби Володимирського повіту⁴⁰, а також 49 дворів с. Великі Загірці Дубенського повіту⁴¹. Повністю розселилися по хуторах жителі сіл Пирятин, Ставище, Пітушків, Яловичі, Лопавше того ж повіту. Зі 154 дворів с. Добрятин Млинівської волости Дубенського повіту на хутори вибуло 115 господарств, із с. Білгородка в якому ще у 1910 р. було 146 господарств, до 1913 р. на хутори переселилося 93⁴². Свого часу Олександр Цинкаловський згадував, що після столипінської реформи “на місці, де колись було село, видніє лише ряд горбків з глини, а з будинків залишилася лише церква та попівщина. Коли ґрунти розміряні, селяни за одне літо встигають розібрати старі будинки [...] і переносять усе це в поле”⁴³.

Землевпорядні комісії Волинської губернії стимулювали переселення селян на хутори, коли Селянський банк виділяв цільовий кредит для перенесення будівель, копання криниць, а починаючи від 1910 р., – і на вогнестійке будівництво. Щоб отримати позику для переселення на хутір, селянин зобов'язувався перенести споруди свого двору на новий земельний наділ протягом трьох місяців від часу, коли її роздобув⁴⁴. Впливати на темпи розселення волинських селян по малодвірних поселеннях намагалися також через збільшення або зменшення розмірів кредиту. У Крем'янецькому повіті, де, порівняно з сусідніми повітами, на хутори виселилася менша кількість селянських господарств, така позика була значно більшою. Скажімо, якщо у Луцькому і Володимирському повітах середня сума цих позичок становила 78 рублів, то у Крем'янецькому повіті – аж 179,9 рублів⁴⁵.

За інтенсивного переселення селян на хутори, зокрема в ході реалізації столипінської аграрної реформи, облік поселень відставав від їх реального розвитку. Скажімо, якщо хутори містилися на невеликій відстані один від одного і заснували їх нещодавно, то тоді протягом певного часу вони ще не мали власної назви; в офіційних документах приєднувалися до більших поселень. На одній із карт Волинської губернії хутори Мокрі, Тригуби, Семенюки, Гамери, Мисики, Петруки Радивилівської волости Крем'янецького повіту, які розташовані на невеликій відстані один від одного, названі лише як Гаї⁴⁶. У матеріалах Крем'янецької землевпорядної комісії початку ХХ ст. 15 окремих хуторів теж згадуються як Гаї⁴⁷. Як один населений пункт з власною назвою “Бродівські Хутори № 30–70” значиться у списку поселень Волинської губернії 40 новоутворених дворів (хуторів) біля с. Бродівське Острозького повіту⁴⁸. За аналогічним принципом назване поселення “Завидівські Хутори № 1–17” того ж повіту, яке нараховувало 17 дворів⁴⁹.

Процес утворення нових хуторів продовжувався аж до початку Першої світової війни. До 1912 р. у Волинській губернії на хуторах зосереджувалося 34 860 господарств, з них у Дубенському повіті – 1 844, у Володимирському – 2 927, у Крем'янецькому – 289 господарств⁵⁰. У наступному році планувалося переселити на хутори 1 000 господарств у Дубенському, 1 600 – у Володимирському та 110 – у Крем'янецькому повітах⁵¹. У 1913 р., за сприяння Дубенської землевпорядної комісії на хутори переселили 775 селянських господарств із 9 сіл цього ж повіту⁵². Аналогічні процеси відбувалися тоді і в інших повітах Волинської губернії. Загалом, до початку Першої світової війни на території підросійської Волині на хутори переселилося 22 046 господарств, які покинули 228 тутешніх сіл⁵³. Для порівняння: в Київській губернії, в якій до 1906 р. було 120 хуторів, за період столипінської аграрної реформи виникли лише 72 нові хутори⁵⁴.

Є підстави вважати, що урядова підтримка виходу селян на хутори і розвитку у Волинській губернії господарств фермерського типу була зумовлена певними регіональними причинами: відносно великою часткою польського поміщицького землеволодіння, яке в намірах російської влади підлягало обмеженню, наявністю хутірних господарств чеських та німецьких колоністів, на противагу котрим влада прагнула створити також товарні господарства “руських” селян, прикордонним статусом Волинської губернії.

Отож, як бачимо, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на території Волині відбулися істотні зміни в мережі поселень, виникла значна кількість нових населених пунктів різних типів. При зростанні кількості сіл у 2,5 рази, кількість поселень хутірних типів збільшилася тут у 41 раз (зі 78 одиниць у 60-х років ХІХ ст. до 3 213 одиниць на початку ХХ ст.). Процес збільшення кількості населених пунктів був спричинений не лише зростанням числа населення, він також істотно залежав від певних адміністративних заходів, від зміни визначення критеріїв окремих соціальних типів поселень. Зростанню

загальної кількості сільських поселень Волині сприяло теж переселення чужоземних колоністів, передусім чеських та німецьких.

Зміни у структурі поселень супроводжувалися розселенням багатодвірних сіл на нові малодвірні поселення – хутори, для яких властивими ставали фермерські методи господарювання. В Австро-Угорській державі скасування панщини відбулося раніше, ніж у Російській імперії, однак тут воно менше вплинуло на зміну структури поселень, зокрема на розвиток малодвірних форм. За збереження великої земельної власності в Австро-Угорщині бракувало вільних земель, щоб утворити нові поселення. Тут нові господарства виникали переважно після поділу батьківських. У досліджуваний період на розвиток усіх поселень безпосередньо впливала держава, а не землевласники. Проте більшості сільських поселень Галичини жодна із тогочасних реформ істотно не торкнулася, вони і далі продовжували розвиватися доти, поки для цього були умови – збільшуючи свої розміри або виділяючи з них присілки.

SOCIAL CONTENT OF SMALL YARD SETTLEMENTS IN SOUTHERN COUNTIES OF VOLHYNIA PROVINCE IN THE END OF XIXth – AT THE BEGINNING OF XXth CENTURIES

Hryhoriy RACHKOVSKYI
Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Ethnology

The article analyzes the social types, growth dynamics and quantitative changes of the settlements in the territory of the ethnographic region of Volhynia. During the second half of the XIXth – early the XXth centuries there was a significant number of new settlements. In the last quarter of the XIXth century village was the main type of rural settlements, whereas at the beginning of the XXth century its inhabitants began moving actively to new smaller settlements – hamlets. This process was stopped under Soviet rule by collectivization and socialization of lands.

Key words: ethnology, Volhynia, settlement, village, hamlet, farm.

¹ Рикман Э. А. Типология традиционных поселений в румынской этнографии / Э. А. Рикман // Типология основных элементов традиционной культуры. – Москва, 1984. – С. 106–114; Стельмах Г. Ю. Историчний розвиток сільських поселень на Україні / Г. Ю. Стельмах. – К., 1964. – С. 5–38.

² Маркусь В. Хутір / В. Маркусь // Енциклопедія Українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1984. – Т. 10. – С. 3642.

³ Толмачев И. Н. Юго-Западный край: статистическое обозрение / И. Н. Толмачев. – К., 1897. – Т. 1 : Восточное Полесье. – С. 245.

⁴ Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. – С. 148.

⁵ Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863. Krótki opis gubernii Wolyńskiej pod względem geograficznym i statystycznym / F. N. – Drezno, 1870. – S. 57.

⁶ Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир, 1912. – С. 2.

- ⁷ *Парин Г. В.* Хутор / Г. В. Парин // Энциклопедический словарь Брокгауза-Эфрона. – СПб., 1903. – Т. 74. – С. 781.
- ⁸ Статистика землевладения 1905 г. – Санкт-Петербург, 1906. – Вып. 41 : Волынская губерния. – С. 53.
- ⁹ Памятная книжка Волынской губернии на 1906 г. Издание Волынского статистического комитета. – Житомир, 1905. – С. 2; Хуторское расселение крестьян в Житомирском уезде // Жизнь Волини (Житомир). – 1911. – 19 января.
- ¹⁰ Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка по покупке и продаже земли за 1906–1910 гг. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 24.
- ¹¹ *Поліщук Ю. М.* Столипінська аграрна реформа на Волині / Ю. М. Поліщук. – К., 1999. – С. 38.
- ¹² *Толмачев И. Н.* Юго-Западный край... – С. 247.
- ¹³ Державний архів Рівненської області. – Ф. 16, оп. 1, спр. 2, арк. 18.
- ¹⁴ Обзор Волынской губернии за 1907 год. – Житомир, 1908. – Приложение 2.
- ¹⁵ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 226, оп. 1, спр. 47, арк. 343.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 341.
- ¹⁷ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 263, оп. 1, спр. 7, арк. 27.
- ¹⁸ *Соколовский О.* О переходе к хуторскому хозяйству / О. Соколовский. – К., 1907. – С. 6.
- ¹⁹ ДАЖО. – Ф. 226, оп. 1, спр. 47, арк. 7.
- ²⁰ Там само. – Арк. 6–7.
- ²¹ Там само. – Спр. 50, арк. 1.
- ²² Там само. – Спр. 47, арк. 312–317.
- ²³ Там само. – Арк. 719–731, 762.
- ²⁴ Там само. – Арк. 312.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само. – Спр. 47, арк. 246.
- ²⁷ Там само. – Спр. 63, арк. 10; Спр. 2, арк. 79, 114, 181.
- ²⁸ ДАВО. – Ф. 247, оп. 1, спр. 215, арк. 176.
- ²⁹ Підраховано за: Статистика землевладения 1905 г... – С. 36.
- ³⁰ ДАЖО. – Ф. 226, оп. 1, спр. 47, арк. 204.
- ³¹ ДАВО. – Ф. 247, оп. 1, спр. 1, арк. 24.
- ³² ДАЖО. – Ф. 226, оп. 1, спр. 47, арк. 339.
- ³³ Там само. – Арк. 43.
- ³⁴ Обзор Волынской губернии за 1908 г... – Приложение 2.
- ³⁵ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. – Житомир, 1911. – С. 4–454.
- ³⁶ Топографическая карта Волынской губернии. – Ряд 22, лист 4.
- ³⁷ Список населённых мест Волынской губернии. – Житомир, 1911. – С. 102.
- ³⁸ Там само. – С. 208; *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся (краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року): В 2-х т. / Олександр Цинкаловський. – Вінніпег, 1986. – Т. 2. – С. 8.
- ³⁹ ДАВО. – Ф. 254, оп. 1, спр. 14, арк. 76.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 76.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 86–87.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ *Цинкаловський О.* Стара волинська хата / О. Цинкаловський // Життя і Знання (Львів), 1936. – № 9. – С. 17.
- ⁴⁴ ДАВО. – Ф. 263, оп. 1, спр. 1, арк. 9.
- ⁴⁵ *Поліщук Ю. М.* Столипінська аграрна реформа... – С. 60.
- ⁴⁶ Топографическая карта Волынской губернии. – Ряд 23, лист 4.
- ⁴⁷ ДАЖО. – Ф. 226, оп. 1, спр. 47, арк. 246.
- ⁴⁸ Список населённых мест Волынской губернии. – Житомир, 1911. – С. 36.

⁴⁹ Там само. – С. 132.

⁵⁰ ДАВО. – Ф. 263, оп. 1, спр. 155, арк. 20.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. – Спр. 14, арк. 86-87.

⁵³ *Wąsowicz J. Z geografji osiedli wiejskich na Wołyńiu / J. Wąsowicz // Czasopismo Geograficzne. Lwów, 1934. T. 12. Zesz. 2. S. 288.*

⁵⁴ *Ярошевич А. И. Очерк хуторского хозяйства Киевской губернии / А. И. Ярошевич. – Киев, 1911. – С. 8.*